

В. Б. ФРИДРАК
СКЛАДНЕ СЛОВО І ОМОНІМІЯ

Омонімія — явище, при якому формально однакові слова цілком самостійні за своїм значенням, — притаманна, крім слів простих, також складним словам сучасної української мови. Серед складень зустрічаються як омоніми повні, всі граматичні форми яких збігаються (*однотонний* — «однозвучний» і *однотонний* — «місткістю одна тонна»), так і часткові, спільність у яких спостерігається лише в окремих граматичних формах (*босоніжки* — «вид літнього відкритого взуття» і вжите в множині слово *босоніжка* — «дівчина або жінка, що ходить боса, босоніж»): «Замовкли сестрички, притислись до Кузя... — Ах ви ж, *босоніжки!* — погладив їх Кузь по голівці» (П. Тичина) або образно використане: «Липневий день мандрує пішки, Казки нашіптує малечі, Берези, ніжні *босоніжки*, Задумались про синій вечір» (А. Малишко).

Представлені серед складних слів і омоформи — слова, що мають однаковий звуковий склад тільки в певній граматичній формі, напр.: *радіотехніка*, *біофізика*, з одного боку, і родовий відмінок однини слів *радіотехнік*, *біофізик* тощо — з другого. Омоформами є слово *пласконоса* (діалектна назва птаха родини качиних з довгим розширенням на кінці дзьобом) і родовий відмінок однини від назви жука — *пласконіс*.

Складні слова лягли в основу численних власних назв, спричинившись до виникнення омофонів, слів, ще збігаються за вимовою, але мають різне значення і відмінне графічне зображення, напр.: *Вовкодав*, *Воскобійник*, *Крутиголова*, *Моримуха*, *Шаповал* і відповідні загальні назви.

Омографи, тобто слова різні за значенням і за вимовою, але з однаковим написанням, для складних слів не характерні. Зупинимося докладніше на такому, щоправда поодинокому, випадку. В українській мові здавна існує складення *стоколос* — «кормова трава чи бур'ян родини злакових»: «Мотузиha з дочкою та хлопцями вибирала з снопів пшениці колоски жита, кукіль та *стоколос*» (І. Нечуй-Левицький). Проте в цьому слові відчувалися нерозкриті потенційні можливості. Герой повісті Н. Тихого «Рахунок за сонце» згадує: «Я голодував... У тридцять третьому. Пам'ятаю, мене тоді в снах переслідував *стоколос*. Мало не щоночі побивався, чому така назва дісталась якимсь травам... Жито, пшениця мусили! б так зватись!» І ось у другій половині ХХ ст. з'являється поетичний неологізм *стоко́лос* — символ щедрих врожаїв, добробуту народного: «Із зерна виростає *стоколос*. Із гіллячки дубової — падубів крона могутні Застеляють півнеба» (А. Малишко); «Наповнимо келих за долю України, Подвиг синів, За стяг її гордий, За щастя людини, *Стоколос* ланів» (М. Нагнибіда).

Можна сперечатися про правомірність такого утворення, але безперечним лишається факт: у мові з'явилися омографи-складення *стоко́лос* і *стоколос*.

Відмінною рисою складних слів у порівнянні із словами однокомпонентними є те, що омонімія у них розвивається виключно шляхом розпаду полісемії, при цьому втрачається зв'язок між різними значеннями колись єдиного слова. У трьох омонімів *чорнобривець* — «той, хто має чорні брови», «декоративна рослина із запашними квітками і специфічним забарвленням» та «чобіт з кольоровою халявою і чорним передком» — виразно простежується зв'язок за подібністю кольорової гами. Однак думку про те, що вихідним значенням для полісемії, а далі омонімії є «людина з чорними бровами», не можна прийняти без застережень. Поширене порівняння на зразок: «На човнику сидів Улас, чорнявий та гарний, як *чорнобривець*» (І. Нечуй-Левицький) дає підставу вбачати використання назви квітки для характеристики гарного смаглявого парубка.

У випадку розвитку омонімії із значення полісемічного слова межа між ними досить хистка. Прикладом можуть послужити слова *листопад*, *падолист*, *вітрогін*, що розробляються в 11-томному Словнику української мови як багатозначні, а не як омонімічні.

Звичайно, теоретично можливі й інші шляхи омонімізування складного слова,

зокрема внаслідок адаптації українською мовою іншомовного слова, що формально збігається з уже існуючим у ній. Проте для реалізації цього припущення потрібен збіг цілого ряду випадковостей. Такими омонімами могли б стати утворене з грецьких компонентів слово *соленоїд* і, якби воно існувало, *соленоїд*. Про ймовірність такого складення свідчать численні утворення з другою основою **-їд**: *брунькоїд*, *жабоїд*, *жироїд*, *зерноїд*, *змієїд*, *короїд*, *листоїд*, *мишоїд* тощо, прізвиська *Макоїд*, *Маслоїд*, *М'ясоїд*, *Салоїд*, *Сироїд*. Порівняймо ще у Івана Вишенського: «Еси *кровоед*, *мясоед*, *вълоед*, *скотоед*., *гускоед*, *птахоед*, *сытоед*, *сластноед*, *маслоед*, *пирогоед*» («Порада..»).

Складним словам притаманні практично всі типи омонімічних зв'язків. Цьому структурному типу властива оморфемність — омонімія основ, які беруть участь у творенні складення. Джерелом її може бути, зокрема, омонімія мотивуючих слів. Так, від *лист* — «орган повітряного живлення і газообміну рослин у вигляді тонкої, звичайно зеленої пластинки» — утворилися *листогриз*, *листопад*, а від його омоніма із значенням «тонкий щільний шматок або шар якого-небудь матеріалу» — *листоріз*, *листопрокатний*, *листоротувальний* тощо. *Град* — «атмосферні опади у вигляді частинок льоду різного розміру, переважно округлої форми» — дав складення *градобій*, *градоносний*, *градонад*, а його омонім — *град* «город» — *градобудування*, *градоначальник* та ін. Від омонімічних дієслів сплавляти походять складні слова *самосплав* (лісу) і *феросплав*.

Оморфемність може також утворитися внаслідок різноманітних змін, що їх зазнає слово при основоскладанні. Спостерігається омонімія іменникових елементів у складних словах: *вуглевидобуток*, *вуглекоп*, *вуглеочисний* мотивуються іменником *вугілля*, а *вуглеводень*, *вуглеводневий* — *вуглець*; *рукоділья*, *семиділ* — іменником *діло*, а *суходілья*, *низькоділ* — *діл* (*долина*); *гострозорий*, *білозорий*, *далекозорий* — іменником *зір*, а *сонцезорий*, *червонозорий* — *зоря*; усічена основа **-ком** у слові *військком* мотивована словом *комісар*, а у словах *завком*, *партком*, *ревком*, *студком* та ін. — *комітет*. Два дієслова лягли в основу складень *лиходій*, *лицедій*, *чародій* (*діяти*) і *сиродій* — «сире молоко» (*доїти*). Іменник і дієслово викликали оморфемність частин **-вод**, **-вода**: *водити* — *голубовод*, *груповод*, *лиховод*, *верховода*, *воєвода* і *вода* — *вуглевод*, зафіксоване в Словнику Б. Грінченка *синьовода*; іменник і прислівник — **дорого-**: *дорога* — *дороговказ* і *дорого* — *дорогоцінний*.

Найчастіше явище оморфемності зустрічається в словах, першим компонентом яких виступає основа прикметника, а другим — іменникова основа з інтерфіксом **-о-**: *рудобровий*, *рудовусий*, *рудощерстий* і *рудоносний*, *рудознавець*, *рудокоп*; *сироїд*, *сиромолот*, *сиродутий* і *сироваріння*, *сироробний*; *голубоокий* і *голубовод*; *русобородий* і *русофіл*; *ліроепічний* і *ліроподібний*, *ліро-хвіст* та ін.

Три різних слова беруть участь у складеннях з першим компонентом **мило-**: іменник *мило* — *милорізальний*, *миловар*, *милонафт*; прикметник *милий* — *миловидий*, *милолиций* і прислівник *мило* — *милозвучний*; **пило-**: іменники *пил* — *пилосос*, *пилонепроникний* і *пила* — *пилонарізальник*; прикметник *пиляний* — *пиломатеріали*. Три іменники *рік*, *ріка* і *річ* викликали, так би мовити, потрійну омонімію **-річчя**: *семиріччя* — *староріччя* — *просторіччя*; два дієслова *водити* і *відати* та іменник *вода* — морфема **-від**: *дідовід*, *воловід*, *хвилевід* — *правовід* — *гниловід*, *чистовід*. Три оморфема зустрічаються і тоді, коли у словотворі беруть участь омоніми: до омонімів *мир* приєднується *миро*, і утворюється *миролюбний* — *мироїд* — *мироносиця*; до *правий* — *право*: *правофланговий* — *православний* — *правознавство*; до *пара* — *пар*: *парокінка* — *паровоз* — *паропросапний*.

Оморфемність може скластися внаслідок збігу іншомовної словотвірної морфема з питомою українською або ж із також запозиченою. Засвоєння італійської основи *gìro* (оборот, переказ векселя) спричинилося до оморфемності в словах *жиронаказ* і *жироїд*, *жироловка* тощо. Грецька *lithos* (камінь), що у складних словах відповідає поняттям «камінь», «мінерал», «геологічна епоха»: *фіброліт*, *хризоліт*, *сфероліт*, *неоліт*, *мезоліт*, *палеоліт* та ін., зустрілася з популярною при називанні літальних апаратів дієслівною основою **-літ**: *зореліт*, *вертоліт*, *планетоліт*. Монгольська назва молодих оленячих рогів і

грецька основа *рап* — «все» викликала оморфемність у словах *пантовар*, *пантокрин* і *пантограф*, *пантоміма*. Омонімічними є компоненти **голо-**: *головусий*, *голослівний* і *голографія* — з грецької; **горо-**: *горосходжувач*, *гороутворення* і *гороскоп* — з грецької; **-тека**: *самотека* і *фільмотека*, *фонотека* — з грецької; **літо-**: *літописець*, *літочислення*, з Словника Б. Грінченка *літопровід*, *літорослий* і *літологія*, *літосфера* — з грецької; **-крат**: виступає у прислівниках *стократ*, *троскрат* і іменниках *плутократ*, *автократ*, *демократ* — з грецької; **-вал**: *вітровал*, *коновал*, *сіновал* і *штурвал* — з голландської та ін.

І серед оморфем зустрічаються такі, що мають однаковий звуковий склад тільки в певній граматичній формі. Родовий відмінок однини наведеного у Словнику Б. Грінченка слова *дев'ятосил* має кінцеву частину, спільну із складенням *світлосила*, а остання частина слова з того самого словника *гуртоправця* збігається з кінцевою частиною родового відмінка однини від *самоправець*. Про оморфемні морфеми можна говорити тільки стосовно другої частини складення, оскільки перша його частина залишається незмінною. Так, у слові *тризвук* перша частина — числівник *три*, а у прізвищах *Тригуб*, *Триус*, очевидно, друга особа однини наказового способу дієслова *терти*, проте в усіх граматичних формах цих слів у першій частині фігурує основа *три*.

Наведемо ще кілька прикладів омографічних морфем: *варівода* і *воєвода*, *верхньогубний* і *душогубний*, *гідроліз* і *верболіз*, *широкостінний* і *кровоспинний*, імперативні зрощення типу *урвипола*, *зірвиголова*, *розмайкаса* і прикметники жіночого роду: *довгопола*, *білоголова*, *русокоса*.

У сучасній лексикографічній практиці питання оморфемності набуває гостроти у зв'язку із запровадженням узагальнюючих статей з особливо продуктивними в творенні складних слів компонентами. Не викликає сумніву, що коли до реєстру вводиться узагальнююча стаття, позначена оморфемністю, то про це слід неодмінно повідомляти. Проілюструємо це прикладом із Словника української мови в 11-ти томах:

Авто¹... Перша частина складних слів, що відповідає: 1) слову автомобільний, напр.: автовокзал, автогараж, автопарк, автоперегони, автопробіг, автопромисловість, автосполучення, автошина і т. ін.; 2) слову **автомобіль**, напр.: автобензовіз і т. ін.

Авто²... Перша частина складних слів, що відповідає слову автоматичний у 1 знач., напр.: автовага, автозварювання, автоподача і т. ін.

Авто³... Перша частина складних слів, що відповідає слову самохідний, напр.: автовагон, автоплуг і т. ін.

Авто⁴... Перша частина складних слів іншомовного походження, що відповідає словам свій, власний або основі само, напр.: автографюра, автогіпноз і т. ін.

Явище омографії морфем лексикографічної проблеми не становить, оскільки в сучасних словниках показується наголошення, що виключає подвійне розуміння.